

Efektívnosť a kvalita implementácie školského programu prevencie užívania návykových látok v kontexte líderstva v škole

The Effectiveness, Quality of Implementation of a School Prevention Program on Drug Use and Leadership in a School Context

Oľga Orosová,¹ Marcela Majdanová²

¹Katedra pedagogickej psychológie a psychológie zdravia, Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

²Katedra špeciálnej pedagogiky a liečebnej pedagogiky, Inštitút Juraja Páleša, Pedagogická fakulta, Katolícka univerzita v Ružomberku

Psychologie a její kontexty 12 (2), 2021, 107–122
<https://doi.org/10.15452/PsyX.2021.12.0014>

Abstrakt Kvalita školského a učiteľského líderšipu významne ovplyvňuje ochotu a schopnosť učiteľov implementovať nové školské programy. Skúmanie fidelity implementácie programov z pohľadu úrovne učiteľského líderšipu umožňuje porozumieť ne/úspešnosti naplnenia cieľov programov. Cieľom štúdie bolo skúmať efekt európskeho programu univerzálnej prevencie užívania návykových látok Unplugged a kvality jeho implementácie na fajčenie, ktoré udávali školáci bezprostredne po implementácii programu. Školská randomizovaná, kontrolovaná štúdia programu bola realizovaná medzi 1420 školákmi. Výsledky preukázali konzumáciou alkoholu moderovaný efekt programu, efekt pretestu, expozície programu, senzitivity (vyhľadávanie nového) na pravdepodobnosť školákmi udávaného fajčenia. Hodnotenie efektívnosti programov prevencie realizovaných v školskej praxi z pohľadu fidelity, kvality implementácie programov a učiteľského

líderšipu, precizuje nároky kladené na vedenia škôl v oblasti personálneho a organizačného zabezpečenia aktivít prevencie.

Kľúčové slová fajčenie, konzumácia alkoholu, program Unplugged, fidelita, školáci.

Abstract Monitoring the effectiveness and quality of implementing data-based prevention interventions in real life is a challenge for researchers, teachers and leaders of these programs alike. Qualitative implementation indicators of school-based drug prevention programs are related to the extent to which teachers are prepared to serve as program leaders for their pupils during the implementation phase, how ready they are to cooperate with the school community and reach the goals of prevention programs with the support of their schools. Furthermore, exploration of program implementation fidelity focused on the leadership of the teachers would allow greater insight into the successes and failures of reaching the goals of the respective prevention programs.

The aim of this study was to explore the effectiveness of the Unplugged program and quality of its implementation (exposure, sensitivity) on smoking as reported by school children. This was analysed immediately after implementing the program within a Solomon four group design. A school randomized control trial using the Unplugged program was carried out among schoolchildren at 24 primary schools. Twelve schools were assigned to the experimental group (EG, $n = 798$, $n = 401^{\text{EG no pre-test}}$, $n = 397^{\text{EG pre-test}}$) while another 12 schools were assigned to the control group (CG, $n = 622$, $n = 298^{\text{CG no pre-test}}$, $n = 333^{\text{CG pre-test}}$). The mean age of the schoolchildren was 13.5 years, SD = 0.59; 47.5 % girls. The sample consisted of 1420 schoolchildren in total. The data collection was carried out immediately before implementing the program (experimental and control group with a pre-test) and then in all the groups immediately after implementation. The consumption of alcohol and smoking during the last 30 days (Hibbel et al., 2012) was dichotomized for the purposes of a binary logistic regression in the analysis. Exposure was measured by the attendance of the program lessons (there were 12 lessons in total). Sensitivity (experience of school children with the program) was assessed by the scale YES 2.0 (*Youth experience survey*; Hansen & Larson, 2005) which was adapted for the purposes of this study (Štefaňáková, 2020).

The results have not supported a direct effect of the Unplugged program on smoking among schoolchildren. However, the results have shown a moderated effect of alcohol use on smoking. 30.8 % of schoolchildren in the control group and 19.6 % of schoolchildren in the experimental group reported both smoking and alcohol use immediately after implementing the program. Alcohol use increased the chance of smoking by 15 times. The effect of a pre-test on smoking was statistically significant and the inverted value of OR showed a double increase in the probability of smoking when the groups without and with a pre-test were compared. The effect of the Unplugged program on smoking in schoolchildren was not found to be moderated by the pre-test. A lower level of exposure increased the probability of reported smoking immediately after implementing the program. Finally, an effect was found regarding a higher level of novelty seeking on the probability of smoking among the schoolchildren who had taken part in the Unplugged program.

The results support the importance of considering the co-occurrence of smoking and alcohol consumption. They further bring attention to the importance of exposure to prevention activities in relation to program effectiveness as well as the importance of the effect of a pre-test.

The findings further show that the dimension of novelty seeking is a great challenge for teachers in the context of drug use prevention programs and that it is important to support this dimension in a protective manner. Finally, an evaluation of the effectiveness of prevention programs carried out in schools which focuses on fidelity, quality of implementation and teachers' leadership, clarifies and refines the requirements for school administrations regarding the personal and organizational support needed for prevention activities.

Keywords smoking, alcohol consumption, the Unplugged program, fidelity, schoolchildren.

Pretrvávajúca literárne akcentovaná potreba sledovania efektu a kvality implementácie na dôkazoch založených preventívnych intervencií je výskumnou výzvou osobitne vo vzťahu k programom realizovaným v reálnych podmienkach (Ferrer-Wreder et al., 2010; Fernández-Martínez et al., 2021; Spoth et al., 2007), výzvou pre učiteľov, lídrov školských programov prevencie užívania návykových látok. Učiteľský líder je lídrom nielen školskej triedy, pracuje nad rámec svojich povinností, prispieva a stotožňuje sa so školskou komunitou, komunitou kolegov, učiteľov, žiakov, komunitou školského líderšipu, rodičov, ovplyvňuje a podporuje kvalitatívny rozvoj edukačnej praxe, školskej klímy a preberá zodpovednosť za výsledky svojho líderšipu (Katzenmeyer & Moller, 2009; Nguyen et al., 2019). Kvalita školského líderšipu, v zmysle riadiacich pracovníkov školy (Sollárová et al., 2019), ako aj sociálno-psychologických charakteristík školskej komunity, významne ovplyvňujú ochotu a schopnosť učiteľov implementovať nové školské programy (Stein et al., 2008). Z hľadiska fidelity implementácie školských programov prevencie užívania drog sú dôležité otázky súvisiace s pripravenosťou učiteľov viesť žiakov počas realizácie programu, spolupracovať so školskou komunitou, naplňovať ciele programov prevencie s podporou vedenia školy. Náročnou úlohou riaditeľov škôl je identifikácia učiteľských lídrov školských programov prevencie, vyznačujúcich sa kompetenciou, spoľahlivosťou a priateľským, citlivým prístupom (Katzenmeyer & Moller, 2009), charizmou, vnútornou motiváciou (Pašková, 2021).

Hodnotenie kvality implementácie programov zameraných na prevenciu a podporu zdravia umožňuje porozumieť tomu, či a prečo boli programy úspešné alebo nie. Hodnotenie procesu implementácie programov umožňuje objasňovanie tzv. čiernej skrinky prebiehajúcich procesov implementácie programov a indikátorov ich efektívnosti (Hansen, 2014; Lynas & Hawkins, 2017; Saunders et al., 2005). Fidelita (integrita) implementácie programu predstavuje zavedenie programu do praxe v súlade s pôvodným zámerom autorov programu (Dusenbury et al., 2003). Fidelita implementácie programov prevencie užívania návykových látok je asociovaná s behaviorálnymi výsledkami, očakávanými pozitívnymi zmenami správania, so znížením pravdepodobnosti školákmi udávaného užívania drog (Dane & Schneider, 1998). Podkladom sledovania fidelity implementácie Unplugged programu medzi slovenskými školákmi boli literárne známe dimenzie fidelity, a to: 1) adherencia (vernosť s akou bol program realizovaný, implementovaný v súlade so zámermi autorov programu); 2) expozícia (miera, s akou bola cieľová skupina vystavená intervencii, napríklad rozsah absolvovaných preventívnych aktivít); 3) zapojenosť (senzitivita, angažovanosť, hodnotenie programu školákmi); 4) kvalita realizácie (kompetencia realizátorov programu, tzn. učiteľov ai.); 5) odlišnosti programu (rozmanitosť, špecifiká) (Dane & Schneider, 1998; Dusenbury et al., 2003; Saunders et al., 2005; Štefaňáková, 2020). Doteraz publikované výsledky preukázali vysokú úroveň naplnenia cieľov programu Unplugged (Štefaňáková, 2020). Učitelia udávali dodržiavanie podmienok implementácie, realizáciu programu v súlade s manuálom, vysokú úroveň vlastnej špecifickej sebaúčinnosti a presvedčenia o efektívnosti programu v prevencii užívania

návykových látok, realizáciu programu s pozitívne vnímaným postojom vedenia škôl a kolegov (učiteľov) k programu (Štefaňáková, 2020). Ďalšími sledovanými dimenziami fidelity implementácie Unplugged programu medzi slovenskými školákmi bola expozícia a senzitivita. Výsledky preukázali vysokú úroveň expozície a priemernú úroveň senzitivity vo vzťahu k pozitívnym skúsenostiam školákov z absolvovania programu a zistená bola aj nízka úroveň negatívnych skúseností školákov z absolvovania programu (Štefaňáková, 2020). Expozícia patrí k najdôležitejším a najčastejšie sledovaným dimenziám fidelity implementácie a dimenzia senzitivity, angažovanosti školákov (Fernández-Martínez et al. 2021; Ferrer-Wreder et al., 2010; Rojas-Andrade & Bahamondes, 2019; Spoth et al., 2007), osobitne so zameraním na hodnotenie programu školákmi, je menej sledovanou dimenziou (Hansen et al., 2019; Pettigrew et al., 2015). Cieľom štúdie bolo skúmať krátkodobý efekt expozície a dimenzií senzitivity Unplugged programu na fajčenie školákov, ako behaviorálny indikátor efektívnosti Unplugged programu. Uvedený cieľ reflektuje akcentovanú potrebu orientácie výskumnej pozornosti na vzťah medzi fidelitou a výslednými indikátormi efektívnosti programov (Ferrer-Wreder et al., 2010; Schaap et al., 2018).

Výskumné ciele

1. Skúmať efekt Unplugged programu bezprostredne po jeho implementácii na fajčenie školákov v Solomonovom experimentálnom dizajne štyroch skupín. Skúmať, či je uvedený efekt Unplugged programu moderovaný pre-testom, rodom a konzumáciou alkoholu školákov.
2. Skúmať efekt hodnotenia Unplugged programu školákmi experimentálnej skupiny na fajčenie, ktoré udávali bezprostredne po implementácii programu.

Výskumný dizajn

Európsky program prevencie užívania návykových látok Unplugged vychádza z „Modelu komplexného vplyvu sociálneho prostredia“ (Faggiano et al., 2008). Cieľovou skupinou programu sú dospievajúci vo veku 12 až 14 rokov, pretože práve v tomto veku začínajú experimentovať s drogami, hlavne s tabakom a alkoholom. Preventívny program je realizovaný v priebehu vyučovacieho procesu, má interaktívny charakter a je zacielený na prevenciu užívania návykových látok (najmä fajčenia, užívania alkoholu a marihuany) prostredníctvom rozvoja intrapersonálnych a interpersonálnych spôsobilostí.

Unplugged bol implementovaný na dvanástich slovenských základných školách u siedmakov v školskom roku 2017/2018 v priebehu mesiacov október – február. Realizátormi programu boli učitelia vybraných škôl, ktorí absolvovali interaktívne vzdelávanie nevyhnutné na prácu s programom Unplugged. V rámci tohto vzdelávania boli učitelia oboznámení s metodikou Unplugged, s princípmi programu a so zásadami práce so skupinou. Okrem toho mali možnosť vyskúšať si jednotlivé lekcie z pozície lektora aj z pozície žiaka. Dôraz bol kladený na odbornú prípravu učiteľov vo vzťahu k témam jednotlivých

lekcií a rozvoj sociálno-psychologických spôsobilostí učiteľov interaktívneho vedenia žiakov.

Overovanie efektívnosti programu Unplugged prebiehalo v dizajne Solomonovho modelu štyroch skupín: jedna experimentálna a jedna kontrolná skupina absolvovali pre-test a jedna experimentálna a jedna kontrolná skupina neboli vystavené pretestovaniu. Tento typ experimentálneho dizajnu bol použitý na kontrolu možného vplyvu pretestovania na výsledky intervencie (Braver & Braver, 1988).

Výskumný súbor

Do výskumu bola zaradená reprezentatívna vzorka 24 základných škôl. Vzorka bola vybraná stratifikovaným náhodným výberom z Registra škôl a školských zariadení Slovenskej Republiky, Ústavu informácií a prognóz školstva (www.uips.sk). Kritériami pre stratifikovaný náhodný výber boli: kraj (východné, stredné, a západné Slovensko) a veľkosť obce (kategórie: 0–4 999 obyvateľov; 5 000–9 999; 10 000–19 999; 20 000–49 999; 50 000–99 999; 100 000 a viac obyvateľov). 12 škôl bolo zaradených do experimentálnej skupiny (ES, $n = 798$, $n = 401^{ES \text{ bez pretestu}}$, $n = 397^{ES \text{ s pretestom}}$) a 12 škôl bolo zaradených do kontrolnej skupiny (KS, $n = 622$, $n = 298^{KS \text{ bez pretestu}}$, $n = 333^{KS \text{ s pretestom}}$). V každej škole sa výskumu zúčastnili triedy 7. ročníka. Priemerný vek školákov bol 13,5 roka, $SD = 0,59$; 47,5 % dievčat. Výskumnú vzorku štúdie sumárne tvorilo 1420 školákov. Zber dát bol realizovaný bezprostredne pred implementáciu programu (T1, experimentálna a kontrolná skupina s pre-testom) a vo všetkých skupinách bol následne zber dát realizovaný bezprostredne po implementácii programu (T2). Účasť školákov vo výskume bola podmienená súhlasom rodičov. Realizácia výskumu bola schválená Etickou komisiou UPJŠ.

Výskumné metodiky

Konzumácia alkoholu a fajčenia cigariet školákov za posledných 30 dní bola meraná prostredníctvom položiek: „Ako často (ak vôbec) si fajčil(a) cigarety / pil(a) alkohol za posledných 30 dní?“ Položky boli hodnotené na 4-bodovej škále: 1 = vôbec nie; 4 = 5 alebo viackrát (Hibbel et al., 2012). Pre potreby logistickej regresie boli uvedené premenné dichotomizované (0 = ani raz, 1 = raz alebo viac raz).

Indikátory fidelity:

Expozícia (účasť cieľovej skupiny) bola sledovaná počtom absolvovaných lekcií. Počas zberu dát každý školák uviedol počet lekcií Unplugged, ktoré absolvoval (max. 12 lekcií).

Senzitivita (skúsenosť žiakov s programom) bola skúmaná prostredníctvom škály YES 2.0 (*Youth experience survey*; Hansen & Larson, 2005), ktorá bola pre potreby skúmania fidelity Unplugged modifikovaná (podrobný prehľad zmien ako aj výsledky analýzy primárnych komponentov [PCA] sú uvedené v štúdiu Štefaňáková, 2020). Výslednú škálu tvorilo sedem dimenzií, pričom päť z nich reflektuje pozitívnu a dve negatívnu skúsenosť žiakov s programom:

- *intrapersonálne zručnosti* (emočná regulácia, kognitívne zručnosti, riešenie problémov): 11 položiek, $\alpha = 0,894$;
- *interpersonálne zručnosti* (skupinové zručnosti, prosociálne normy): 9 položiek, $\alpha = 0,868$;
- *vyhľadávanie nového* (skúmanie vlastnej identity, stanovovanie cieľov): 8 položiek, $\alpha = 0,860$;
- *integrácia s autoritou* (vzťahy a komunikácia s učiteľom a rodičmi): 4 položky, $\alpha = 0,853$;
- *integrácia s rovesníkmi* (rovesnícke vzťahy): 5 položiek, $\alpha = 0,751$;
- *sociálne vylúčenie* (skúsenosť s vylúčením počas programu): 5 položiek, $\alpha = 0,797$;
- *negatívne vplyvy* (navádzanie spolužiakmi na užívanie návykových látok počas programu): 3 položky, $\alpha = 0,862$.

Respondenti mali na výber zo štyroch možností odpovedí od 1 = vôbec do 4 = áno, určite. Vyššie hodnoty v každej dimenzii indikujú vyššiu úroveň hodnotenia.

Analýza dát

Výsledky boli spracované chí-kvadrát testom a binárnou logistickou regresiou (BLR) v SPSS verzia 25.

Výsledky výskumu

Efekt Unplugged programu na fajčenie školákov. Solomonov experimentálny dizajn štyroch skupín

Model BLR fajčenia školákov po implementácii programu Unplugged (T2) (Tabuľka 1) bol štatisticky významný $\chi^2(5) = 94,489$, $p < 0,001$. Model vysvetľoval 19,3 % (Nagelkerke R Square) variancie fajčenia školákov, klasifikoval 91,5 % prípadov. Výsledky BLR nepreukázali priamy efekt programu na fajčenie školákov, ale preukázali konzumáciou alkoholu moderovaný efekt programu na fajčenie školákov bezprostredne po implementácii programu. 30,8 % školákov kontrolnej skupiny a 19,6 % školákov experimentálnej skupiny udávalo po implementácii programu aj fajčenie, aj konzumáciu alkoholu (Tabuľka 2). Výsledky BLR preukázali, že konzumácia alkoholu udávaná školákmi až 15-násobne zvyšovala pravdepodobnosť fajčenia po implementácii programu (Tabuľka 1).

Efekt pretestu na fajčenie školákov po implementácii programu bol štatisticky významný a invertovaná hodnota OR preukázala, že takmer dvojnásobne narastá pravdepodobnosť fajčenia, ktorú udávali školáci v skupine bez pretestu v porovnaní so skupinou, ktorá zber dát absolvovala s pretestom (Tabuľka 1). Vyššie percento školákov s / bez pretestu kontrolnej skupiny (bez Unplugged programu) aj experimentálnej skupiny (s Unplugged programom) neudávalo fajčenie. Štatisticky významne vyššie percento školákov iba experimentálnej skupiny s pretestom neudávalo fajčenie (Tabuľka 3). Výsledky BLR preukázali, že efekt Unplugged programu na fajčenie školákov po implementácii programu nebol moderovaný pretestom (Tabuľka 1).

Tabuľka 1

Model binárnej logistickej regresie fajčenia školákov bezprostredne po implementácii Unplugged programu v Solomonovom experimentálnom pláne štyroch skupín

Premenné		OR	95 % C.I. for EXP(B)		Sig.
			Lower	Upper	
Program Unplugged absolvovaný	nie	referenčná			
	áno	1,578	0,757	3,289	0,223
Pretest realizovaný	nie	referenčná			
	áno	0,520	0,323	0,839	0,007
Rod	chlapci	referenčná			
	dievčatá	1,655	1,037	2,641	0,035
Konzumácia alkoholu ^{T2}	nie	referenčná			
	áno	15,052	7,057	32,107	<0,001
Konzumácia alkoholu ^{T2} x Program Unplugged		0,336	0,128	0,877	0,026

Pozn. OR = odds ratio, CI = confidence interval; štatisticky nevýznamné interakcie boli z analýz vylučované a prezentovaný je iba model BLR so štatisticky významnou interakciou; T2 = zber dát bezprostredne po implementácii Unplugged programu

Tabuľka 2

Fajčenie a konzumácia alkoholu bezprostredne po implementácii Unplugged programu medzi školákmi kontrolnej skupiny a experimentálnej skupiny

		Kontrolná skupina		Experimentálna skupina	
		Fajčenie		Fajčenie	
		nie	áno	nie	áno
Konzumácia alkoholu	nie	350	11	454	23
		97,00 %	3,00 %	95,20 %	4,80 %
	áno	63	28	115	28
		69,20 %	30,80 %	80,40 %	19,60 %

Efekt hodnotenia Unplugged programu školákmi experimentálnej skupiny na fajčenie, ktoré udávali bezprostredne po implementácii Unplugged programu

Model 1 BLR fajčenia, ktoré udávali školáci bezprostredne po implementácii programu Unplugged (Tabuľka 4) s jednou nezávislou premennou (expozícia Unplugged programu) a tromi kontrolovanými premennými (konzumácia alkoholu po implementácii programu, rod a pretest) bol štatisticky významný $\chi^2(4) = 39,754$, $p < 0,001$. Model vysvetľoval 14,5 % (Nagelkerke R Square) variancie fajčenia školákov, klasifikoval 91,6 % prípadov. Výsledky BLR preukázali efekt expozície Unplugged programu na fajčenie školákov. Nižšia úroveň expozície (sledovaná počtom hodín absolvovaných cieľovou skupinou) zvyšovala pravdepodobnosť školákmi udávaného fajčenia bezprostredne po implementácii programu Unplugged.

Model 2 BLR fajčenia, ktoré udávali školáci bezprostredne po implementácii programu Unplugged (Tabuľka 4) s nezávislými premennými senzitivity (7 faktorov hodnotenia Unplugged programu školákmi, Tabuľka 5) a tromi kontrolovanými premennými (konzumácia alkoholu, rod, pretest) bol štatisticky signifikantný $\chi^2(10) = 46,975$, $p < 0,001$. Model vysvetľoval 27,4 % (Nagelkerke R Square) variancie fajčenia školákov, klasifikoval 92,7 % prípadov. Podľa hodnotenia Unplugged programu školákmi, na pravdepodobnosť školákmi udávaného fajčenia po implementácii programu, preukázali výsledky BLR efekt vyššej úrovne vyhľadávanie nového (Tabuľka 4, 5).

Tabuľka 3

Fajčenie školákov bezprostredne po implementácii Unplugged programu v Solomonovom experimentálnom pláne štyroch skupín

		Kontrolná skupina (bez programu)		Experimentálna skupina (s programom)	
		Fajčenie školákov v čase T2		Fajčenie školákov v čase T2	
		nie	áno	nie	áno
Pretest realizovaný	nie	203	23	288	36
		89,80 %	10,20 %	88,90 %	11,10 %
	áno	212	16	284	16
		93,00 %	7,00 %	94,70 %	5,30 %
			ns		
Rod	chlapci	χ2 (1, n= 624) = 6,072, p=0,014			
		214	15	281	24
	dievčatá	93,40 %	6,60 %	92,10 %	7,90 %
		196	24	286	28
		89,10 %	10,90 %	91,10 %	8,90 %
		ns			
Konzumácia alkoholu	nie	350	11	454	23
		97,00 %	3,00 %	95,20 %	4,80 %
	áno	63	28	115	28
		69,20 %	30,80 %	80,40 %	19,60 %
			χ2 (1, n= 452) = 67,375, p<0,001		
		χ2 (1, n= 620) = 29,819, p<0,001			

Pozn. T2 = zber dát bezprostredne po implementácii Unplugged programu; χ^2 = Chí-kvadrát test

Tabuľka 4

Efekt hodnotenia Unplugged programu školákmi experimentálnej skupiny na fajčenie, ktoré udávali bezprostredne po implementácii programu Unplugged

Indikátory fidelity		95 % C.I. for EXP(B)			
Expozícia	Model 1	OR	Lower	Upper	Sig.
		0,865	0,752	0,994	0,040
Senzitivita	Model 2	OR	Lower	Upper	Sig.
	Intrapersonálne_zručnosti	0,962	0,854	1,083	0,520
	Interpersonálne_zručnosti	0,881	0,766	1,013	0,076
	Sociálne_vylúčenie	1,128	0,965	1,319	0,129

Vyhľadavanie_nového	1,225	1,081	1,389	0,001
Integrácia_s_autoritou	0,880	0,741	1,045	0,144
Integrácia_s_rovesníkmi	1,127	0,954	1,330	0,160
Negatívne vplyvy	1,037	0,800	1,345	0,784

Pozn. Kontrolované premenné v obidvoch modeloch: konzumácia alkoholu bezprostredne po implementácii programu Unplugged, rod a pretest

Tabuľka 5

Hodnotenie Unplugged programu školákmi experimentálnej skupiny, ktorí ne/udávali fajčenie bezprostredne po implementácii Unplugged programu

Fajčenie v čase T2		1'	2'	3'	4'	5'	6'	7'	
	nie	n	464	499	517	492	515	515	533
		Medián	22	19	7	18	9	11	3
	áno	n	45	47	48	39	48	48	49
		Medián	21	18	9	21	9,5	12	3

Pozn. '1 = intrapersonálne spôsobilosti, '2 = interpersonálne spôsobilosti, '3 = sociálne vylúčenie, '4 = vyhľadavanie nového, '5 = integrácia s autoritou, '6 = integrácia s rovesníkmi, '7 = negatívne vplyvy, T2 = zber dát bezprostredne po implementácii Unplugged programu

Diskusia

Aktuálny stav poznania prispieva k potvrdeniu dôležitosti pozornosti, ktorú je potrebné venovať prevencii fajčenia a konzumácie alkoholu medzi školákmi, ako aj spolupráky fajčenia a konzumácie alkoholu (Room, 2004; Watanapongvanich et al., 2021; Witvorapong & Vichitkunakorn, 2021), ktorý je podmienený sociálnymi, kultúrnymi, fyziologickými a psychologickými mechanizmami (Bobo & Husten, 2000; Nichter et al., 2010; Witvorapong & Vichitkunakorn, 2021). Cieľom našej štúdie bolo skúmať priamy a konzumáciou alkoholu moderovaný efekt Unplugged programu na fajčenie školákov. Dôležitosť uvedeného výskumného zámeru podporuje aj Správa Projektu európskeho školského prieskumu o alkohole a iných drogách ESPAD („European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs“) z roku 2019 (ESPAD Group, 2020). Správa uvádza, že v priemere 20 % 15–16 ročných ESPAD žiakov udáva fajčenie v priebehu posledných 30 dní, pričom Slovensko patrí ku krajinám s najvyšším výskytom 30-dňovej prevalence fajčenia dievčat (33 %) v porovnaní s chlapcami (26 %). V priemere 47 % ESPAD žiakov udáva konzumáciu alkoholu v priebehu posledných 30 dní, 54 % žiakov Slovenska udáva konzumáciu alkoholu v priebehu posledných 30 dní (ESPAD Group, 2020).

Výsledky nášho skúmania nepreukázali priamy efekt programu na fajčenie školákov, čo potvrdzujú aj výsledky štúdie Gabrhelik et al. (2012) v Českej republike. Naproti tomu však v iných krajinách doterajšie výsledky potvrdzujú efektívnosť programu vo vzťahu k dennému fajčeniu (Faggiano et al., 2008). Preukázal sa však konzumáciou alkoholu moderovaný efekt programu na fajčenie školákov bezprostredne po implementácii programu. 30,8 % školákov kontrolnej skupiny a 19,6 % školákov experimentálnej skupiny

udávalo bezprostredne po implementácii programu aj fajčenie, aj konzumáciu alkoholu. Naše skúmanie preukázalo, že konzumácia alkoholu udávaná školákmi až 15-násobne zvyšovala pravdepodobnosť fajčenia, ktorú školáci udávali. Uvedené výsledky prispievajú k potvrdeniu doterajších výsledkov preukazujúcich asociáciu, silnú interakciu medzi fajčením a konzumáciou alkoholu adolescentov, sýtenú ich dostupnosťou (De Leon et al., 2007) a dôležitosť intervencií zameraných na fajčenie aj konzumáciu alkoholu (Abreu-Villaça et al., 2017; Bobo & Husten, 2000).

Literárne známe výsledky potvrdzujú efekt programov v závislosti od expozície na rozvoj spôsobilostí a užívanie drog (Ferrer-Wreder et al., 2010). Môže sa zdať, že výsledky nie sú v tomto smere jednoznačné. Žiaden pozitívny efekt All Stars programu nebol zistený medzi žiakmi s vyššou úrovňou expozície a kvality zavedenia programu na užívanie drog (Gottfredson et al., 2010). Ako však uvádzajú autori, nedostatočná úroveň expozície zavedenia programu a určitá možná nedostatočnosť tréningu pravdepodobne boli príčinou daného neúspechu. 60 % a vyššia úroveň expozície programov by mala viesť k vyššej úrovni dosahovania pozitívnych výsledkov programov v porovnaní s nižšou úrovňou expozície (Ferrer-Wreder et al., 2010).

Výsledky skúmania fidelity Unplugged programu medzi slovenskými školákmi preukázali vysokú úroveň expozície, školáci v priemerne absolvovali 10 z 12 hodín Unplugged programu (Štefaňáková, 2020) a výsledky tejto štúdie potvrdili vplyv vyššej úrovne expozície Unplugged na nižšiu úroveň pravdepodobnosti školákmi udávaného fajčenia bezprostredne po implementácii programu. Expozícia, ako proporcia, počet, percento aktivít, ktoré boli implementované, ktoré školáci absolvovali (Schaap et al., 2018) je dôležitým, výskumne sledovaným komponentom fidelity, ale aj ako výsledky naznačujú, dôležitou kľúčovou informáciou pre učiteľov, ktorí školské programy prevencie užívania návykových látok realizujú v praxi.

Pretrvávajúcou výskumnou témou je sledovanie personálnych a interpersonálnych vývinových procesov adolescentov v závislosti od ich participácie na extrakurikulárnych a na komunite založených aktivitách, v ktorých adolescenti považujú sami seba za agentov ich vlastného vývinu a zmeny (Dworkin et al., 2003). Sledovanie vplyvu hodnotenia skúseností z absolvovania Unplugged programu školákmi, reflektuje výsledky skúmania, ktoré preukázali, že školáci udávajú pozitívne skúsenosti častejšie v súvislosti s absolvovanými extrakurikulárnymi programami, než v súvislosti s školským vyučovaním (Larson et al., 2006). Analýza hodnotenia skúseností z absolvovania Unplugged programu slovenskými školákmi preukázala priemernú úroveň pozitívnych skúseností a úroveň negatívnych skúseností bola nízka (Štefaňáková, 2020). Výsledky štúdie preukázali efekt vyššej úrovne vyhľadávania nového, podľa hodnotenia Unplugged školákmi, na pravdepodobnosť školákmi udávaného fajčenia.

Vyhľadávanie nového a rizikové správanie, ako potvrdzujú výskumné dáta, v priebehu adolescencie narastá (Wiener et al., 2020; Casey et al., 2008). Vyhľadávanie nového patrí k rizikovým faktorom iniciácie fajčenia dospievajúcich, užívania, závislosti od drog, ako potvrdzujú aj najnovšie výsledky skúmania (Ander et al., 2020; Cornellà-Font et al., 2018).

Interpretácia uvedeného výsledku nášho skúmania, preukázaného krátkodobého efektu vyššej úrovne vyhľadávania nového na pravdepodobnosť školákmi udávaného fajčenia, predpokladá zohľadnenie času iniciácie fajčenia. Pri skúmaní programu prevencie, jeho efektu je dôležité rozlišovanie školákov, ktorí udávajú fajčenie už v čase 1. merania (tzn., že k iniciácii fajčenia došlo pred implementáciou programu prevencie) a tých, ktorí až v následnom meraní po implementácii programu udávajú iniciáciu fajčenia (Ahun et al., 2020). Naše skúmanie, ktoré bolo realizované v Solomonovom experimentálnom dizajne 4 skupín, potvrdilo efekt pretestu na fajčenie školákov, takmer dvojnásobne narástla pravdepodobnosť fajčenia, ktorú udávali školáci v skupine bez pretestu v porovnaní so skupinou, ktorá zber dát absolvovala s pretestom.

Úroveň senzitivity, angažovanosti žiakov, ako preukazujú aj najnovšie štúdie (Fernández-Martínez et al., 2021), patrí k dôležitým dimenziám fidelity, kvality implementácie programu. Nami zistený efekt nárastu jednej z dimenzií senzitivity, vyhľadávania nového na vyššiu pravdepodobnosť fajčenia, ktoré udávali školáci po implementácii Unplugged programu, upriamuje pozornosť na ďalší dôležitý faktor fidelity, a to adhérenciu. Skôr publikované výsledky skúmania fidelity Unplugged programu preukázali, že z pohľadu učiteľov bol program implementovaný s vysokou úrovňou hlavných indikátorov adhérencie a bola potvrdená dôležitosť špecifickej sebaúčinnosti učiteľa. Zaznamenané boli však problémy s úplnou implementáciou jednotlivých lekcí, najmä z dôvodu nedostatku času (Štefaňáková, 2020).

Úroveň kvality implementácie programov má vzťah k úrovni tak učiteľského líderšipu a facilitácie (Sánchez et al., 2007), ako aj úrovni líderšipu riaditeľa školy. Dôležitá je schopnosť riaditeľov povzbudzovať a poskytovať oporu učiteľom, ktorí programy prevencie na škole implementujú a vytvárajú časovo-organizačný rámec, ktorý podporuje kvalitu implementácie programov (Stein et al., 2008). Odborná príprava učiteľov, ich kompetencia, ako preukazujú uvedené výsledky, je nevyhnutným predpokladom predchádzania riziku negatívnych dôsledkov programov prevencie, tzn. podpory/ povzbudenia žiakov k rizikovému správaniu, ktoré je s faktorom vyhľadávania nového v pozitívnom vzťahu. Senzitivita, angažovať žiakov je veľmi dôležitá, pretože veľa z mediačných efektov vplyvu programu zahŕňa postoje, zámery, spôsobilosti, intra a interpersonálne charakteristiky žiakov, ktoré predpokladajú od žiakov internalizáciu konceptov (Hansen, 2014). Rozvoj dimenzie vyhľadávania/ skúšania nového medzi školákmi je pre učiteľov veľkou výzvou, ako uvedenú vlastnosť osobnosti školákov podporovať protektívnym spôsobom. V tomto smere určité nedostatky v adhérencii implementačného procesu programu Unplugged, spôsobené časovým stresom, ako udávali učitelia, môže byť príčinou aj rozvoja faktora vyhľadávania nového medzi školákmi s rizikovým potenciálom, ako potvrdili výsledky nášho skúmania.

K základným limitom patrí hodnotenie implementačného procesu na základe úplnosti spätných väzieb od učiteľov a dotazníkového skúmania medzi žiakmi.

Záver

Medzinárodne evaluovaný školský program univerzálnej prevencie užívania návykových látok Unplugged je overovaný v podmienkach slovenských škôl. Štúdia prináša na výskumných dátach založené poznatky, ktoré sú dôležité pre zavedenie Unplugged programu do školskej praxe na Slovensku. Výsledky štúdie preukazujú dôležitosť rešpektovania spolupráce fajčenia a konzumácie alkoholu pri hodnotení efektívnosti programu prevencie na výskumnej, ako aj praktickej úrovni. Uvedené potvrdzuje dôležitosť ochoty a schopnosti učiteľa, ako lídra programu prevencie, spolupracovať s vedením školy pri vhodnom načasovaní implementácie programu, aby predchádzala iniciácii experimentovania s fajčením a konzumáciou alkoholu v podmienkach konkrétnej školy. Výsledky preukazujú dôležitosť pripravenosti učiteľa efektívne pracovať s rodičmi a zvyšovať ich senzitivitu voči dôležitosti dostupnosti cigariet a alkoholu v prevencii ich užívania.

Ďalšie výsledky štúdie potvrdili dôležitosť rozsahu školákmi absolvovaných preventívnych aktivít vo vzťahu k efektívnosti Unplugged, ako aj dôležitosť efektu pretestu. Aj uvedené kladie vysoké nároky na učiteľský líderšip, ich kompetenciu, citlivý prístup a zodpovednosť, dôslednosť pri plánovaní a implementácii jednotlivých lekcí programu.

Výsledky skúmania potvrdzujú, že rozvoj dimenzie vyhľadávania nového medzi školákmi je pre učiteľov veľkou výzvou, ako uvedenú dimenziu podporovať protektívnym spôsobom. Hodnotenie efektívnosti programov prevencie realizovaných v školskej praxi z pohľadu fidelity, kvality implementácie programov a učiteľského líderšipu, precizuje nároky kladené na vedenia škôl v oblasti personálneho a organizačného zabezpečenia aktivít prevencie.

Výskum priameho a nepriameho vplyvu programov prevencie užívania návykových látok, kreovanie a overovanie modelov, ktoré vysvetľujú rizikové správanie žiakov spolu s identifikáciou podielu intervencií na výskyte rizikového správania, je pretrvávajúcou výskumnou výzvou. Sledovanie efektívnosti Unplugged programu nielen z pohľadu fidelity, ale aj školského a učiteľského líderšipu, ako preukazujú výsledky štúdie, prispieva k odhaľovaniu „čiernej skrinky“ efektívnosti programu a k formulovaniu odporúčaní školskej praxi.

Zdroj financovania

Práca bola podporená Vedeckou grantovou agentúrou Ministerstva školstva VEGA 1/0371/20 a Agentúrou pre vedu a výskum APVV-15-0662.

Referencie

- Abreu-Villaça, Y., Manhães, A. C., Krahe, T. E., Filgueiras, C. C., & Ribeiro-Carvalho, A. (2017). Tobacco and alcohol use during adolescence: Interactive mechanisms in animal models. *Biochemical Pharmacology*, 144, 1–17. <https://doi.org/10.1016/j.bcp.2017.06.113>
- Ahun, M. N., Lauzon, B., Sylvestre, M. P., Bergeron-Caron, C., Eltonsy, S., & O'Loughlin, J. (2020). A systematic review of cigarette smoking trajectories in adolescents. *International Journal of Drug Policy*, 83, 102838. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2020.102838>

- Ander, B., Fransson, E. I., Bergnehr, D., & Gerdner, A. (2020). Onset of substance use among early adolescents in Sweden. *Journal of Social Work Practice in the Addictions*, 20(2), 105–121. <https://doi.org/10.1080/1533256X.2020.1748973>
- Bobo, J. K., & Husten, C. (2000). Sociocultural influences on smoking and drinking. *Alcohol Research & Health*, 24(4), 225–232.
- Braver, M. W., & Braver, S. L. (1988). Statistical treatment of the Solomon four-group design: A meta-analytic approach. *Psychological Bulletin*, 104(1), 150–154. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.104.1.150>
- Casey, B. J., Getz, S., & Galvan, A. (2008). The adolescent brain. *Developmental review*, 28(1), 62–77. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2007.08.003>
- Cornellà-Font, M. G., Viñas-Poch, F., Juárez-López, J. R., Martín-Perpiñá, M. D. L. M., & Malo-Cerrato, S. (2018). Temperament and attachment as predictive factors for the risk of addiction to substances in adolescents. *Revista de Psicopatología y Psicología Clínica*, 23(3), 179–187. <http://dx.doi.org/10.5944/rppc.vol.23.num.3.2018.21423>
- Dane, A. V., & Schneider, B. H. (1998). Program integrity in primary and early secondary prevention: are implementation effects out of control?. *Clinical psychology review*, 18(1), 23–45. [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(97\)00043-3](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(97)00043-3)
- De Leon, J., Rendon, D. M., Baca-Garcia, E., Aizpuru, F., Gonzalez-Pinto, A., Anitua, C., & Diaz, F. J. (2007). Association between smoking and alcohol use in the general population: stable and unstable odds ratios across two years in two different countries. *Alcohol and Alcoholism*, 42(3), 252–257. <https://doi.org/10.1093/alcalc/agm029>
- Dusenbury, L., Brannigan, R., Falco, M., & Hansen, W. B. (2003). A review of research on fidelity of implementation: implications for drug abuse prevention in school settings. *Health Education Research*, 18(2), 237–256. <https://doi.org/10.1093/her/18.2.237>
- Dworkin, J. B., Larson, R., & Hansen, D. (2003). Adolescents' accounts of growth experiences in youth activities. *Journal of Youth and Adolescence*, 32(1), 17–26. <https://doi.org/10.1023/A:1021076222321>
- The ESPAD Group. (2020). *ESPAD Report 2019: Results from the European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*. Publications Office of the European Union. http://www.espad.org/sites/espad.org/files/2020.3878_EN_04.pdf
- Faggiano, F., Galanti, M. R., Bohrn, K., Burkhart, G., Vigna-Taglianti, F., Cuomo, L., Fabiani, L., Panela, M., Perez, T., Siliquini, R., van der Kreeft, P., Vassara, M., Wiborg, G., & EU-Dap Study Group. (2008). The effectiveness of a school-based substance abuse prevention program: EU-Dap cluster randomised controlled trial. *Preventive medicine*, 47(5), 537–543. <https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2008.06.018>
- Fernández-Martínez, I., Orgilés, M., Espada, J. P., Essau, C. A., & Morales, A. (2021). Effects as a function of implementation fidelity of a transdiagnostic prevention program in young school-aged children. *Evaluation and Program Planning*, 89, 102011. <https://doi.org/10.1016/j.eval-progplan.2021.102011>
- Ferrer-Wreder, L., Cadely, H. S. E., Domitrovich, C. E., Small, M. L., Caldwell, L. L., & Cleveland, M. J. (2010). Is more better? Outcome and dose of a universal drug prevention effectiveness trial. *The journal of primary prevention*, 31(5), 349–363. <https://doi.org/10.1007/s10935-010-0226-4>
- Gabrhelik, R., Duncan, A., Lee, M. H., Stastna, L., Furr-Holden, C. D. M., & Miovsky, M. (2012). Sex specific trajectories in cigarette smoking behaviors among students participating in the Unplugged school-based randomized control trial for substance use prevention. *Addictive Behaviors*, 37(10), 1145–1150. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2012.05.023>
- Gottfredson, D. C., Cross, A., Wilson, D., Rorie, M., & Connell, N. (2010). An experimental evaluation of the All Stars prevention curriculum in a community after school setting. *Prevention Science*, 11(2), 142–154. <https://doi.org/10.1007/s1121-009-0156-7>

- Hansen, W. B. (2014). Measuring fidelity. In Z. Sloboda & H. Petras (Eds.), *Defining prevention science* (pp. 335–359). Springer.
- Hansen, W. B., Fleming, C. B., & Scheier, L. M. (2019). Self-Reported Engagement in a Drug Prevention Program: Individual and Classroom Effects on Proximal and Behavioral Outcomes. *The Journal of Primary Prevention*, 40(1), 5–34. <https://doi.org/10.1007/s10935-018-00532-1>
- Hansen, D. M., & Larson, R. (2005). *The youth experience survey 2.0: Instrument revisions and validity testing*. University of Illinois at Urbana-Champaign.
- Hibbel, B., Guttormsson, U., Ahlström, S., Balakireva, O., Bjarnason, T., Kokkevi, A., & Kraus, L. (2012). *The 2011 ESPAD Report: Substance use among students in 36 European Countries*. Modintryckoffset AB.
- Katzenmeyer, M., & Moller, G. (2009). *Awakening the sleeping giant: Helping teachers develop as leaders*. (3rd ed.). Corwin Press.
- Larson, R. W., Hansen, D. M., & Moneta, G. (2006). Differing profiles of developmental experiences across types of organized youth activities. *Developmental Psychology*, 42(5), 849–863. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.42.5.849>
- Lynas, J., & Hawkins, R. (2017). Fidelity in school-based child sexual abuse prevention programs: A systematic review. *Child Abuse & Neglect*, 72, 10–21. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2017.07.003>
- Nguyen, D., Harris, A., & Ng, D. (2020). A review of the empirical research on teacher leadership (2003–2017): Evidence, patterns and implications. *Journal of Educational Administration*, 58(1), 60–80. <https://doi.org/10.1108/JEA-02-2018-0023>
- Nichter, M., Nichter, M., Carkoglu, A., Lloyd-Richardson, E., & Tobacco Etiology Research Network. (2010). Smoking and drinking among college students: “It’s a package deal”. *Drug and Alcohol Dependence*, 106(1), 16–20. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2009.07.025>
- Pašková, L. (2021). Transformatívne líderstvo a osamelosť učiteľov v edukačnom prostredí. *Lifelong Learning – celoživotní vzdělávání*, 11(2), 131–145. <https://doi.org/10.11118/lifele20211102131>
- Pettigrew, J., Graham, J. W., Miller-Day, M., Hecht, M. L., Krieger, J. L., & Shin, Y. J. (2015). Adherence and delivery: Implementation quality and program outcomes for the seventh-grade keepin’it REAL program. *Prevention Science*, 16(1), 90–99. <https://doi.org/10.1007/s11121-014-0459-1>
- Rojas-Andrade, R., & Bahamondes, L. L. (2019). Is implementation fidelity important? A systematic review on school-based mental health programs. *Contemporary School Psychology*, 23(4), 339–350. <https://doi.org/10.1007/s40688-018-0175-0>
- Room, R. (2004). Smoking and drinking as complementary behaviours. *Biomedicine & Pharmacotherapy*, 58(2), 111–115. <https://doi.org/10.1016/j.biopha.2003.12.003>
- Sánchez, V., Steckler, A., Nitirat, P., Hallfors, D., Cho, H., & Brodish, P. (2007). Fidelity of implementation in a treatment effectiveness trial of Reconnecting Youth. *Health education research*, 22(1), 95–107. <https://doi.org/10.1093/her/cyl052>
- Saunders, R. P., Evans, M. H., & Joshi, P. (2005). Developing a process-evaluation plan for assessing health promotion program implementation: A how-to guide. *Health promotion practice*, 6(2), 134–147. <https://doi.org/10.1177/1524839904273387>
- Schaap, R., Bessems, K., Otten, R., Kremers, S., & van Nassau, F. (2018). Measuring implementation fidelity of school-based obesity prevention programmes: a systematic review. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 15(1), 1–14. <https://doi.org/10.1186/s12966-018-0709-x>
- Sollárová, E., Poliach, V., Pašková, L., Heinzová, Z., & Žitniaková-Gurgová, B. (2019). Líderšip v edukácii – charakteristika kľúčových konceptov. In J. Procházka, T. Kratochvíl, & M. Vaculík (Eds.), *Psychologie práce a organizace 2019. Proceedings from the 18th international conference* (pp. 198–207). Masaryk University. <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.P210-9488-2019-21>

- Spoth, R., Guyll, M., Lillehoj, C. J., Redmond, C., & Greenberg, M. (2007). Prosper study of evidence-based intervention implementation quality by community-university partnerships. *Journal of Community Psychology*, 35(8), 981–999. <https://doi.org/10.1002/jcop.20207>
- Stein, M. L., Berends, M., Fuchs, D., McMaster, K., Sáenz, L., Yen, L., Fuchs, L. S., & Compton, D. L. (2008). Scaling up an early reading program: Relationships among teacher support, fidelity of implementation, and student performance across different sites and years. *Educational evaluation and policy analysis*, 30(4), 368–388. <https://doi.org/10.3102/0162373708322738>
- Štefaňáková, M. (2020). Kvalita implementácie programu Unplugged medzi slovenskými školákmi. In O. Orosová, M. Štefaňáková, M. Bačíková, B. Gajdošová, & A. Janovská, *Na výskumných dátach založená prevencia užívania návykových látok medzi slovenskými školákmi. Efektívnosť programu Unplugged* (pp. 81–132). ŠafárikPress.
- Watanapongvanich, S., Khan, M. S. R., Putthinun, P., Ono, S., & Kadoya, Y. (2021). Financial literacy, financial education, and smoking behavior: Evidence from Japan. *Frontiers in Public Health*, 8, 1005. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2020.612976>
- Wiener, R. C., Bhandari, R., Morgan, S., Shockey, A. K. T., & Waters, C. (2020). Adolescents' Perceived Risk of Harm Due to Smoking: The role of extracurricular activities. *Journal of dental hygiene: JDH*, 94(4), 47–55.
- Witvorapong, N., & Vichitkunakorn, P. (2021). Investigation of tobacco and alcohol co-consumption in Thailand: A joint estimation approach. *Drug and Alcohol Review*, 40(1), 50–57. <https://doi.org/10.1111/dar.13128>

Korespondenční autorka: Oľga Orosová, Katedra pedagogickej psychológie a psychológie zdravia, Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Moyzesova 9, 040 01 Košice, Slovenská republika. Email: olga.orosova@upjs.sk

Orosová, O. & Majdanová, M. (2021). Efektívnosť a kvalita implementácie školského programu prevencie užívania návykových látok v kontexte líderstva v škole. *Psychologie a její kontexty*, 12(2), 2021, 107–122. <https://doi.org/10.15452/PsyX.2021.12.0014>